

Θα προτιμούσα να μην...

Ορκίζομαι να είμαι πιστός στον Βασιλέα, στους Βασιλικούς διαδόχους του και στο Φασιστικό Καθεστώς, να τηρώ πιστά το Σύνταγμα και τους άλλους νόμους του κράτους, να ασκώ το εκπαιδευτικό λειτούργημα και να εκπληρώνω όλες τις ακαδημαϊκές υποχρεώσεις έχοντας ως μοναδικό μέλημα τη διάπλαση πολιτών φιλόπονων, αkéραιων και πιστών στην Πατρίδα και στο Φασιστικό Καθεστώς. Ορκίζομαι πως δεν ανήκω ούτε θα ανήκω σε οργανώσεις ή κόμματα των οποίων η δραστηριότητα δεν συμβιβάζεται με τα καθήκοντα του λειτουργήματός μου».

Πολλά από τα έργα και κυρίως πολλά από τα εγκλήματα του φασισμού είναι γνωστά (πορεία προς τη Ρώμη· δολοφονία του Τζιάκομο Ματεότι και των αδελφών Ροσέλι· φυλάκιση, εκτοπισμός και εξορία για όσους εναντιώνονταν· αποικιοκρατικός πόλεμος εναντίον της Αιθιοπίας· φυλετικοί νόμοι και εκτόπιση των Εβραίων· συμμαχία με τον Χίτλερ και επίθεση σε βάρος της Ελλάδας· Δημοκρατία του Σαλό κ.ά.). Αντίθετα λιγότερο γνωστή, για να μην πούμε παντελώς άγνωστη –κυρίως στους Ιταλούς των νεότερων γενεών και σε όσους δεν έχουν μία πολύ βαθιά γνώση της ιταλικής ιστορίας– είναι η ιστορία του όρκου που –με το Βασιλικό Νομοθετικό Διάταγμα της 28ης Αυγούστου 1931– υποχρεώθηκαν να δώσουν οι μόνιμοι και οι έκτακτοι καθηγητές των πανεπιστημίων του Βασιλείου της Ιταλίας την εποχή της απόλυτης κυριαρχίας του Μουσολίνι και των φασιστικών ομάδων δράσης του (squadristi).

Τον όρκο –που ήταν μία από τις σφοδρές επιθυμίες του φιλόσοφου Τζιοβάνι Τζεντίλε (υπουργού Δημόσιας Εκπαίδευσης του Βασιλείου της Ιταλίας από το 1922 έως το 1924), ο οποίος ίσως με τον τρόπο αυτόν είχε θελήσει να πάρει τη ρεβάνς του από όσους είχαν υπογράψει το *Μανιφέστο των αντιφασιστών διανοούμενων*, που είχε συντάξει και προωθήσει ο Μπενεντέτο Κρότσε (1η Μαΐου 1925), ως απάντηση στο δικό του *Μανιφέστο των φασιστών διανοούμενων* (21η Απριλίου 1925)– επέβαλε ο υπουργός Εθνικής Παιδείας, Μπαλμπίνο Τζιουλιάνο, ύστερα από εντολή του Μπενίτο Μουσολίνι. (Σύμφωνα με το άρθρο 31 του «Γενικού πανεπιστημιακού κανονισμού», τον οποίο είχε εγκρίνει η φασιστική κυβέρνηση στις 6 Απριλίου 1924, ο όρκος που όφειλαν να δώσουν οι πανεπιστημιακοί είχε ως εξής: «Ορκίζομαι να είμαι πιστός στον Βασιλέα, στους Βασιλικούς διαδόχους του, να τηρώ πιστά το Σύνταγμα και τους άλλους νόμους του κράτους, να ασκώ το εκπαιδευτικό λειτούργημα και να εκπληρώνω όλες τις ακαδημαϊκές υποχρεώσεις έχοντας ως μοναδικό μέλημα τη διάπλαση πολιτών φιλόπονων, αkéραιων και πιστών στην Πατρίδα». Ωστόσο στις 5 Ιανουαρίου 1929 ο Τζεντίλε θα γράψει στον Μουσολίνι ότι το άρθρο 22 του νόμου περί

πανεπιστημιακής διδασκαλίας , «με μία μικρή προσθήκη στην ισχύουσα διατύπωση θα μπορούσε να επιλύσει το λεπτό και τώρα πια φλέγον ζήτημα της φασιστικοποίησης των ιταλικών πανεπιστημίων». Εξού και θεωρείται ότι ο Τζεντίλε υπήρξε ο εμπνευστής της προσθήκης «στο Φασιστικό Καθεστώς» στην αρχική διατύπωση του άρθρου.)

Μόνο δώδεκα καθηγητές δεν ορκίστηκαν... το ένα τοις εκατό όσων εκείνη τη στιγμή βρίσκονταν στην Ιταλία και δίδασκαν· ο δρόμος για την πλήρη φασιστικοποίηση των πανεπιστημίων είχε ανοίξει πλέον διάπλατα. Εντούτοις, για να κατανοήσουμε βαθύτερα τη σημασία της στάσης αυτής της δράκας πνευματικών ανθρώπων, ίσως θα έπρεπε να διατρέξουμε την πορεία του φασισμού, σταματώντας σε ορισμένες ενδεικτικές ημερομηνίες, αρχής γενομένης από την 28η Οκτωβρίου 1922, όταν, αντί να υπογράψει την κατάσταση πολιορκίας που του είχε προτείνει ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου Λουίτζι Φάκτα, ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄ έδωσε στον Μπενίτο Μουσολίνι την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, ανοίγοντάς του έτσι τον δρόμο προς την εξουσία. Η δεύτερη συμπίπτει με τη δολοφονία Ματεότι (10 Ιουνίου 1924), ένα πραγματικό σημείο καμπής για πολλούς διανοούμενους οι οποίοι σε μία πρώτη φάση είχαν δει με συμπάθεια την εμφάνιση του φασιστικού κινήματος (μεταξύ αυτών και ο Μπενεντέτο Κρότσε), καθώς το θεωρούσαν επαναστατικό, αλλά τώρα είχαν αρχίσει να συνειδητοποιούν πως μόνο τέτοιο δεν ήταν. Θα το αντιληφθούν πλήρως λίγους μήνες αργότερα (3 Ιανουαρίου 1925), όταν ο Μουσολίνι ενώπιον της βουλής των αντιπροσώπων του Βασιλείου της Ιταλίας, δίνοντας με τον πλέον σαφή τρόπο το στίγμα του, θα διεκδικήσει την πλήρη πολιτική, ηθική, ιστορική ευθύνη των όσων είχαν προηγηθεί, αλλά και των όσων θα ακολουθούσαν: «Αν ο φασισμός υπήρξε μία εγκληματική οργάνωση, εγώ είμαι ο αρχηγός αυτής της οργάνωσης!... Κύριοι, η Ιταλία θέλει την ειρήνη, θέλει την ηρεμία, θέλει τη φίλεργη γαλήνη. Εμείς αυτή την ηρεμία, αυτήν τη φίλεργη γαλήνη, θα της τη δώσουμε με αγάπη, αν είναι δυνατόν, και με τη βία, αν χρειαστεί. Να είστε βέβαιοι ότι στο επόμενο σαρανταοκτώωρο θα γίνει σε όλους σαφές πώς έχει η κατάσταση». Τα λόγια ήταν ξεκάθαρα και πράγματι το σχέδιο ακολουθήθηκε με συνέπεια: λέσχες, εντευκτήρια και χώροι συνάντησης διαφορετικού πολιτικού χαρακτήρα έκλεισαν· οργανώσεις οι οποίες θα μπορούσαν να συγκεντρώσουν «ταραχοποιά» στοιχεία με διάφορα προσχήματα διαλύθηκαν και απαγορεύτηκε κάθε δραστηριότητά τους· κομμουνιστές και «αναρχικοί» βρέθηκαν υπό συνεχή επιτήρηση· «σκούπες» και έρευνες για όπλα· αυστηρότατη επιτήρηση των δημόσιων χώρων. Είναι ενδεικτικό ότι οι ιστορικοί θεωρούν πως ουσιαστικά από την ημερομηνία αυτήν ξεκινά η μεταμόρφωση της κυβέρνησης Μουσολίνι σε ένα πραγματικό καθεστώς του οποίου από το 1925 έως το 1929 η απόλυτη προτεραιότητα ήταν πλέον η συντριβή οποιουδήποτε θα τολμούσε να σταθεί εμπόδιο στην κατάκτηση της απόλυτης ηγεμονίας: ο αρχηγός της κυβέρνησης θα λογοδοτούσε μόνο απέναντι στον βασιλιά και όχι πια απέναντι στο κοινοβούλιο το οποίο σταδιακά έχασε κάθε πραγματική εξουσία· όλα τα κόμματα, πλην του φασιστικού, τέθηκαν εκτός νόμου· έκλεισαν όλες οι εφημερίδες που δεν ευθυγραμμίζονταν με το καθεστώς· επανήλθε η ποινή του θανάτου για εγκλήματα κατά του κράτους και των αντιπροσώπων του· ιδρύθηκε το ειδικό δικαστήριο για την άμυνα του κράτους· θεσπίστηκε η ποινή της εκτόπισης για τους αντίπαλους· δημιουργήθηκε η OVRA, η μυστική φασιστική αστυνομία. Με την εγκύκλιο της 5ης Ιανουαρίου 1927,

οι νομάρχες από εκπρόσωποι *super partes* του κράτους γίνονται εκπρόσωποι του καθεστώτος και καλούνται πλέον να διακρίνουν τους πολίτες όχι σε έντιμους και ανέντιμους, αλλά σε φασίστες και αντιφασίστες: «Στην Ιταλία δεν υπάρχει χώρος για τους αντιφασίστες· υπάρχει χώρος μόνο για τους φασίστες και για τους μη φασίστες, όταν αυτοί είναι χρηστοί και υποδειγματικοί πολίτες» θα πει ο Μουσολίνι στη βουλή στις 26 Μαΐου 1927 σε έναν λόγο που έμελλε να αφήσει –«θλιβερά»– εποχή. Ο Ντούτσε μάλιστα δεν δίστασε να τα βάλει και με τη μοναρχία, επιχειρώντας να της αφαιρέσει κάποια προνόμια, προκειμένου όλη η εξουσία να περιέλθει στα χέρια των φασιστών.

Η περίπτωση του αντιφασίστα ιστορικού Γκαετάνο Σαλβέμινι μάς δείχνει με τον πλέον εύγλωττο τρόπο ότι η πορεία βαθιάς φασιστικοποίησης της χώρας είχε ξεκινήσει πολύ πριν την επιβολή του όρκου. Ο Σαλβέμινι –ο οποίος δίδασκε στο πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας–ήδη κατά το ακαδημαϊκό έτος 1923-1924 είχε δεχτεί απειλές και είχε υποστεί τη βία των *squadristi*, ακόμη και μέσα στην αίθουσα κατά τη διάρκεια των μαθημάτων του. Το καλοκαίρι του 1925 συνελήφθη και, όταν μετά από λίγο αφέθηκε προσωρινά ελεύθερος, αποφάσισε να εκπατριστεί. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους από το Λονδίνο με επιστολή προς τον πρύτανη του πανεπιστημίου υπέβαλε την παραίτησή του, καταδικάζοντας ταυτόχρονα τον εκφυλισμό του πολιτικού κλίματος στον οποίο οδηγούσε η φασιστική δικτατορία, καθώς καθιστούσε αδύνατη τη διδασκαλία της ιστορίας. Μετά την αντίδραση-απάντηση από την πλευρά της ακαδημαϊκής γερουσίας και φασιστών βουλευτών εναντίον του, ο Σαλβέμινι σε μία νέα ανοιχτή επιστολή ειρωνευόταν τη δουλοπρέπεια των ακαδημαϊκών γερουσιαστών και προήγγειλλε τη θέσπιση, εκ μέρους του καθεστώτος, ενός μελλοντικού νόμου εναντίον της ελευθερίας της πανεπιστημιακής διδασκαλίας.

Στις 24 Δεκεμβρίου 1925 το φασιστικό καθεστώς θα θεσπίσει έναν νόμο ο οποίος παραχωρούσε στην κυβέρνηση τη δυνατότητα να απομακρύνει από την υπηρεσία όλους τους κρατικούς λειτουργούς (συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών) που δεν εκπλήρωναν πιστά τα καθήκοντά τους ή είχαν εκφράσει απόψεις ασυμβίβαστες με τις γενικές πολιτικές κατευθυντήριες γραμμές της κυβέρνησης. Υπολογίζεται ότι από το 1925 περισσότεροι από 500 διευθυντές, καθηγητές, πανεπιστημιακοί και δάσκαλοι δημοτικού είχαν απομακρυνθεί από τη διδασκαλία για πολιτικούς λόγους, μεταξύ αυτών οι Σίλβιο Τρεντίν, Ενρίκο Πρεζούτι, Αρτούρο Λαμπριόλα, Ουμπέρτο Κόσμο και Μπάρμπαρα Αλαζόν.

Αξίζει να σταθούμε σε ένα ακόμη επεισόδιο της περιόδου αυτής, καθώς τα ονόματα δύο εκ των πρωταγωνιστών του θα τα συναντήσουμε και μεταξύ εκείνων που αρνήθηκαν να δώσουν τον όρκο πίστης στο φασιστικό καθεστώς. Τον Μάρτιο του 1926 ο φιλόσοφος Πιέρο Μαρτινέτι, έπειτα από απόφαση της «Ιταλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας», θα οργανώσει το «Στ' Εθνικό Συνέδριο Φιλοσοφίας», το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 28 του ίδιου μήνα στο Μιλάνο. Ωστόσο το συνέδριο θα διακοπεί μόλις τρεις ημέρες αργότερα, εξαιτίας των επεισοδίων που θα προκαλέσουν φασίστες και καθολικοί αγκιτάτορες με αφορμή τη συμμετοχή –την οποία ο Μαρτινέτι είχε επιβάλει, παρά τις αντίθετες πιέσεις των νεοσχολαστικών και των φασιστικών αρχών– του Ερνέστο Μπουοναϊούτι, θεολόγου, καθηγητή της ιστορίας του χριστιανισμού, αφορισμένου από το Βατικανό και πρωταγωνιστή του εκσυγχρονιστικού κινήματος της καθολικής εκκλησίας. Η έναρξη των

εργασιών του συνεδρίου στάθηκε η κατάλληλη στιγμή για τον Μαρτινέτι, προκειμένου να καταγγείλει το κλίμα τρομοκρατίας στο οποίο βυθιζόταν η ιταλική κουλτούρα και να εκφράσει την ανάγκη να διεκδικήσει και να υπερασπιστεί τη συνέπεια της επιλογής του: «Δεν θα μπορούσα εγώ, φιλόσοφος, πολίτης ενός κόσμου όπου δεν υπάρχουν ούτε διωγμοί ούτε αφορισμοί, να μετατραπώ σε εκτελεστή μιας απόφασης αφορισμού». Ο Μαρτινέτι μάλιστα είχε παρουσιάσει ένα πρόγραμμα που συνιστούσε ό,τι πιο δυσάρεστο και ενοχλητικό για τους καθολικούς, τους φασίστες και τους καθεστωτικούς φιλόσοφους, καθώς εκεί ήταν παρούσα ουσιαστικά ολόκληρη η ετερόδοξη φιλοσοφική σκέψη. Ως ακόμη μεγαλύτερη πρόκληση θα πρέπει να φάνταζε η επιλογή του θέματος της εισήγησης του Φραντσέσκο Ντε Σάρλο: παρά τις επιφυλάξεις και ορισμένους φόβους του τελευταίου, θα είναι ο ίδιος ο Μαρτινέτι που θα του προτείνει να καταπιαστεί με ένα θέμα όπως «Η υψηλή κουλτούρα και η ελευθερία» («L'alta coltura e la libertà»). Αν από την πλευρά του ο Μαρτινέτι ύψωνε τη σημαία της ανοιχτής αντίστασης απέναντι σε κάθε απόπειρα παραβίασης της ελευθερίας της σκέψης, από όπου και αν προερχόταν αυτή, από την άλλη η δεδηλωμένη απαγόρευση να εισέλθει το κράτος στον περίβολο της ελεύθερης έρευνας πώς ακριβώς θα έπρεπε να ερμηνευθεί από τις αρχές, αν όχι σαν κήρυξη πολέμου, από τη στιγμή που η «ολότητα» της φασιστικής εμπειρίας, ο «ολοκληρωτισμός» ως κοσμοαντίληψη που ακυρώνει και την ελάχιστη διαφοροποίηση, συνιστούσε έναν ακρογωνιαίο λίθο ο οποίος σε καμιά δεν θα μπορούσε να τεθεί υπό αμφισβήτηση;

Όπως ήδη σημειώθηκε, το συνέδριο υποχρεώθηκε να διακόψει τις εργασίες του και αυτό καταδεικνύει τη δυναμική που είχε αρχίσει να αποκτά η διαδικασία της πλήρους φασιστικοποίησης της ζωής και την πρόθεση του καθεστώτος να διεισδύσει σε κάθε πτυχή της κοινωνικής και πνευματικής ζωής, θέλοντας να πλήξει την ελευθερία της διδασκαλίας και της έρευνας. Στον φασισμό πλέον δεν αρκούσε να τσακίσει τα σώματα· ήθελε να συντρίψει και τις ψυχές διανοούμενων και ακαδημαϊκών δασκάλων, καθώς οι πανεπιστημιακοί καλούνταν όχι μόνο να εμπλακούν με το καθεστώς, αλλά να ταυτιστούν με αυτό, κάτι που αφορούσε όλους, και πρωτίστως τα πιο καλλιεργημένα και κριτικά τμήματα της ιταλικής κοινωνίας: μόνο έτσι, με την καθυπόταξη των φωνών που θα μπορούσαν να καταγγείλουν τη βία και τη βαναυσότητα ενός αντιδημοκρατικού και ελευθεριοκτόνου καθεστώτος, θα μπορούσε να επιτευχθεί και η υποταγή των συνειδήσεων.

Στο σημείο αυτό θα ήταν πρόπον να μνημονεύσουμε όσους δεν έδωσαν τον συγκεκριμένο όρκο:

Λιονέλο Βεντούρι, ιστορία της τέχνης, Πανεπιστήμιο του Τορίνου·

Βίτο Βολτέρα, μαθηματική φυσική, Πανεπιστήμιο της Ρώμης·

Τζιόρτζιο Ερέρα, χημεία, Πανεπιστήμιο της Παβίας·

Μάριο Καράρα, εγκληματική ανθρωπολογία, Πανεπιστήμιο του Τορίνου·

Τζιόρτζιο Λέβι Ντέλα Βίντα, σημαντικές γλώσσες, Πανεπιστήμιο της Ρώμης·

Φάμπιο Λουτζάτο, αγροτικό δίκαιο, Ανώτερο Ινστιτούτο Γεωπονικών Επιστημών του Μιλάνου·

Πιέρο Μαρτινέτι, φιλοσοφία, Πανεπιστήμιο του Μιλάνου·

Ερνέστο Μπουοναϊούτι, ιστορία του χριστιανισμού, Πανεπιστήμιο της Ρώμης·

Μπάρτολο Νιγκριζόλι, κλινική χειρουργική, Πανεπιστήμιο της Μπολόνια·

Γκαετάνο Ντε Σάνκτις, αρχαία ιστορία, Πανεπιστήμιο της Ρώμης·

Φραντσέσκο Ρουφίνι, εκκλησιαστικό δίκαιο, Πανεπιστήμιο του Τορίνου και Εντοάρντο Ρουφίνι Αβόντο, ιστορία του δικαίου, Πανεπιστήμιο της Περούτζιας (οι τελευταίοι, πατέρας και γιος αντίστοιχα).

«Κανένας καθηγητής σύγχρονης ιστορίας, κανένας καθηγητής ιταλικής γλώσσας, κανένας από εκείνους που κατά το παρελθόν κόμπαζαν ότι είναι σοσιαλιστές δεν είχε θυσιάσει τον μισθό του, προκειμένου να υπερασπιστεί πεποιθήσεις που με τόση τόλμη επιδείκνυε σε καιρούς μπονάτσας» θα παρατηρήσει με παράπονο ο εξόριστος Σαλβέμινι, ο οποίος αποδοκίμασε με τα πλέον επικριτικά λόγια τη στάση όσων είχαν υπογράψει.

Θα έκανε λάθος όποιος αναζητούσε μεταξύ εκείνων που δεν συμμορφώθηκαν προς τας υποδείξεις «επικίνδυνα ανατρεπτικά και ταραχοποιά στοιχεία». Διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, με διαφορετικές πολιτιστικές καταβολές ο καθένας: μεγαλοαστοί και τέκνα φτωχών οικογενειών, βαθιά θρησκευόμενοι και αντικληρικαλιστές, σοσιαλιστές και φιλελεύθεροι, ρεπουμπλικάνοι και μοναρχικοί, εβραίοι και καθολικοί. Όλοι όμως όσοι διαφώνησαν ανοιχτά και απέρριψαν τον όρκο είχαν ένα κοινό σημείο: μία βαθιά ριζωμένη και στέρεα ηθικότητα και έναν χαρακτήρα έξω από τα συνηθισμένα. Στη ζωή ενός εκάστου εξ αυτών υπάρχει κάτι που ταραάζει τα νερά, ένας αντικομφορμισμός, σχεδόν ένα στοιχείο «επαναστατικής τρέλας»: ο εκσυγχρονιστής ιερέας Μπουοναϊούτι είχε προκαλέσει ανοιχτά το Βατικανό· ο εγκληματολόγος Καράρα είχε αψηφήσει την ακαδημαϊκή εξουσία στεκόμενος στο πλευρό του Τσέζαρε Λομπρόζο, τον οποίο η επιστημονική κοινότητα είχε θέσει στο περιθώριο· ο επιστήμονας Ερέρα, το 1923, είχε απορρίψει τη θέση του πρύτανη του Πανεπιστημίου της Παβίας, γιατί δεν «ένιωθε ότι ήταν ο κατάλληλος» και γιατί δεν συμφωνούσε με τη φασιστική κυβέρνηση, παναπεί «ούτε με τις αρχές από τις οποίες αυτή εμπνεόταν ούτε με τις ιησουιτικές μεθόδους».

Ο φιλόσοφος Μαρτινέτι δεν είχε πάψει ούτε στιγμή να προκαλεί το καθεστώς: ακόμη και αν προσπεράσουμε όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια του φιλοσοφικού συνεδρίου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την εποχή της απόλυτης και αδιαμφισβήτητης κυριαρχίας του φασισμού θα δημοσιεύσει ένα βιβλίο του οποίου ο τίτλος και μόνο αποτελούσε μία ηθική και πολιτική πρόκληση προς το καθεστώς: *Η ελευθερία (La libertà)*, 1928). Ωστόσο στην περίπτωση του τελευταίου μία από τις πλέον εμβληματικές στιγμές της στάσης του είναι το επεισόδιο που θα διηγηθεί ο αντιφασίστας Λέλιο Μπάσο, ο οποίος το 1929, ενώ βρισκόταν εκτοπισμένος στο νησί Πόντζα, λόγω των σοσιαλιστικών και αντιφασιστικών ιδεών του, είχε παρουσιαστεί να εξεταστεί στο μάθημα της φιλοσοφίας συνοδευόμενος από έναν ασφαλίτη: «Ο Μαρτινέτι ξεκίνησε να με ρωτάει κάτι πάνω στην *Κριτική του πρακτικού λόγου* και ειδικότερα σχετικά με την κατηγορική προσταγή, αλλά με το που άρχισα να

απαντάω (ίσα που πρόλαβα να ξεστομίσω τις πρώτες λέξεις και επομένως δεν είχε καθόλου τη δυνατότητα να διαπιστώσει αν είχα απαντήσει σωστά ή όχι) με σταμάτησε, το θυμάμαι ακόμη και τώρα, με μία κίνηση του χεριού και μου είπε πάνω κάτω αυτά τα λόγια: “Εγώ δεν έχω κανένα απολύτως δικαίωμα να σας εξετάσω στην καντιανή ηθική: αντιστεκόμενος σ’ ένα καταπιεστικό καθεστώς, εσείς αποδείξατε όχι μόνο ότι τη γνωρίζετε εξαιρετικά καλά, αλλά ότι τη βιώνετε με το παράδειγμά σας. Εδώ ο πραγματικός δάσκαλος είστε εσείς. Πηγαίνετε, άριστα μετά επαίνου”. Θα μου ήταν δύσκολο να περιγράψω την άναυδη έκπληξη των υπόλοιπων μελών της επιτροπής και του αστυνομικού οργάνου, όπως, θα όφειλα να προσθέσω, και τη δική μου... Από όλους τους πανεπιστημιακούς δασκάλους μου, στις δύο σχολές από τις οποίες πέρασα, αυτός είναι ο μοναδικός τον οποίο θυμάμαι ως έναν αληθινό δάσκαλο. Μολονότι ήταν εκείνος που έδωσε σ’ εμένα τον τίτλο, αυτός στάθηκε ένας πραγματικός δάσκαλος για μένα».

Θα πρέπει να σημειωθεί πως σχεδόν όλοι όσοι αρνήθηκαν να ορκιστούν –εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων: Βολτέρα, Ρουφίνι, Βεντούρι και Λουτζάτο– μέχρι τη στιγμή εκείνη είχαν κρατηθεί μακριά από την ενεργό πολιτική δράση, παρότι, διακατεχόμενοι από μία ριζωμένη συνείδηση των πολιτικών-κοινωνικών υποχρεώσεων του ατόμου για το κοινό καλό, το 1925 αρκετοί εξ αυτών είχαν υπογράψει το περίφημο μανιφέστο του Κρότσε. Και μάλιστα θα αιτιολογήσουν την επιλογή τους να μην ορκιστούν άλλοτε επαναλαμβάνοντας μία «σχεδόν εκ φύσεως αποστροφή για τον φασισμό» (Λέβι Ντέλα Βίντα), άλλοτε την ηθική δυσανεξία στην «επηρμένη ρητορική του» και στην «πρόστυχη απολογητική της βίας». Απέρριψαν τον όρκο όντας κάτι αντίθετο στη συνείδησή τους, στα «ιδανικά της ελευθερίας, της αξιοπρέπειας, και της εσωτερικής συνέπειας» με τα οποία είχαν γαλουχηθεί. «Ανάλογο όρκο εγώ δεν αισθάνομαι ότι δύναμαι να δώσω, και δεν πρόκειται να δώσω» ανταπαντά ο χειρουργός Νιγκριζόλι στις επανειλημμένες παρακλήσεις του πρύτανη. Από την πλευρά του ο Μαρτινέτι απάντησε στον Μπαλμπίνο Τζιουλιάνο, με τα ακόλουθα λόγια: «Θλίβομαι που δεν δύναμαι να απαντήσω με μία πράξη υπακοής. Για να μπορέσω να δώσω τον όρκο που μου έχει ζητηθεί, θα πρέπει να αγνοήσω ή την ειλικρίνεια του όρκου ή τις βαθύτερες ηθικές πεποιθήσεις μου: πράγματα αμφότερα εξίσου ιερά για μένα. αδυνατώ να ορκιστώ σε ό,τι σήμερα μου ζητείται, γιατί αυτός ο όρκος θα δέσμευε και θα έβλαπτε τη συνείδησή μου. Η φιλοσοφική δραστηριότητά μου ακολούθησε πάντοτε τις επιταγές της συνείδησής μου, και ουδέποτε έλαβα υπ’ όψιν, ούτε και για μία στιγμή, το ενδεχόμενο να υποτάξω αυτές τις απαιτήσεις σε κατευθυντήριες γραμμές οποιασδήποτε άλλης μορφής. Έτσι δίδασκα πάντοτε ότι το μόνο φως, η μόνη κατεύθυνση και η μόνη παρηγοριά που ο άνθρωπος μπορεί να έχει στη ζωή είναι η συνείδησή του• και η όποια πρόθεση να την υποτάξει σε οποιαδήποτε άλλη άποψη, όσο υψηλή και αν είναι αυτή, συνιστά μία ιεροσυλία. Επομένως, με τον όρκο που μου εξητήθη να δώσω, εγώ θα ήμουν υποχρεωμένος να διαψεύσω αυτές τις πεποιθήσεις μου και μαζί τους να διαψεύσω ολόκληρη τη ζωή μου• η Εξοχότης Σας οφείλει να αναγνωρίσει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν. Με όλα τα παραπάνω εγώ δεν θέλω να αποποιηθώ οποιαδήποτε ενδεχόμενη συνέπεια της απόφασής μου• ωστόσο χαίρομαι γιατί η Εξοχότης Σας μού προσέφερε την ευκαιρία να καταστήσω σαφές ότι αυτή μου η απόφαση δεν είναι απόρροια μιας επαναστατικής και αυθάδους διάθεσης, αλλά πηγάζει από την ηθική αδυναμία να πάω αντίθετα στις αρχές που στήριξαν όλη τη

ζωή μου». Και πάντα ο Μαρτινέτι στον πρύτανη του πανεπιστημίου ο οποίος, σε μία απέλπιδα προσπάθεια να τον μεταπείσει, του επισήμανε: «Μα πώς μπορείτε να στερήσετε από τους νέους τα τόσο όμορφα μαθήματά σας;», απάντησε με τη φυσικότητα που τον χαρακτήριζε: «Το καλύτερο μάθημα που θα μπορούσα ποτέ να τους δώσω είναι να φύγω».

Στο ίδιο μήκος κινήθηκε και ο Γκαετάνο Ντε Σάνκτις, ο οποίος, παρά τις πιέσεις της καθολικής εκκλησίας, ακόμη και του ίδιου του πάπα Πίου ΙΑ', να μεταβάλει την απόφασή του, γνωστοποίησε στον Τζιουλιάνο την πρόθεσή του να μην ορκιστεί: «Η πράξη μου αυτή δεν θέλει να έχει κάποια πολιτική διάσταση και κάποια πολιτική σημασία. Είναι απλώς μία πράξη σεβάσμιας υπακοής στην κατηγορική προσταγή του χρέους». Σημειωτέον πως ο Γκαετάνο Ντε Σάνκτις ξεκινούσε τον τέταρτο τόμο του έργου του *Ιστορία των Ρωμαίων (Storia dei Romani, 1923)* με την εξής αφιέρωση: «Στους ελαχιστότατους που απεχθάνονται εξίσου να καταπιέζονται και να καταπιέζουν».

Εντούτοις, μολονότι επισήμως όσοι απέρριψαν τον όρκο ήταν δώδεκα, ως προς τον ακριβή αριθμό εκείνων που δεν ορκίστηκαν έχουν γραφεί πολλά, καθώς αρκετοί πανεπιστημιακοί τη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκονταν στο εξωτερικό, ενώ άλλοι παραιτήθηκαν ή αρνήθηκαν μεταγενέστερα να ορκιστούν (για παράδειγμα, οι Τζιουζέπε Αντόνιο Μπορτζέζε και Πιέρο Σράφα)• ορισμένοι, προαισθανόμενοι την εξέλιξη των γεγονότων, επέλεξαν και λόγω ηλικίας να συνταξιοδοτηθούν νωρίτερα. Άλλοι που επρόκειτο να ξεκινήσουν την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία θα αρνηθούν αργότερα να δώσουν τον όρκο, ο οποίος είχε καταστεί υποχρεωτικός για κάτι τέτοιο. Ένας από αυτούς ήταν ο στενός φίλος του Μαρτινέτι, φιλόσοφος και νομικός Τζέζαρε Γκορέτι, ο οποίος το 1928 θα δημοσιεύσει ένα δοκίμιο με τον τίτλο «L'animale quale soggetto di diritto» («Το ζώο ως υποκείμενο δικαίου»), που θα πρέπει να θεωρηθεί ως μία από τις πρώτες σοβαρές απόπειρες χαρακτηρισμού του ζώου ως «υποκείμενου δικαίου», εισάγοντας με τον τρόπο αυτόν θεματικές που στο μέλλον θα απασχολούσαν τη βιοηθική και την ηθολογία. Στην Πίζα, το 1933, ο Τζιοβάνι Τζεντίλε θα επιχειρήσει να επιβάλει στον Άλντο Καπιτίνι, γραμματέα της Scuola Normale και επονομαζόμενο Ιταλό Γκάντι, την κάρτα μέλους του φασιστικού κόμματος• αυτός θα αρνηθεί και θα εκδιωχθεί. Επίσης ο αντιφασίστας Λεόνε Γκίνσμπουργκ (τον οποίο θα σκοτώσουν οι ναζί το 1944) δεν μπόρεσε ποτέ να διδάξει στο Πανεπιστήμιο του Τορίνου, καθώς το 1934 είχε αρνηθεί να δώσει τον απαιτούμενο όρκο πίστης στον φασισμό. Κάποιοι καθηγητές του Καθολικού Πανεπιστημίου της Ιεράς Καρδίας (Università Cattolica del Sacro Cuore) του Μιλάνου δεν ορκίστηκαν, αλλά εκείνοι ούτως ή άλλως δεν ήταν υποχρεωμένοι να το κάνουν, καθώς δεν ήταν κρατικοί λειτουργοί.

Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός όσων δεν δίστασαν να πουν το μεγάλο «Όχι» και εκτέθηκαν άμεσα στον κίνδυνο και στις απειλές του καθεστώτος παραμένει μία δράκα συγκριτικά με τον συνολικό αριθμό των πανεπιστημιακών. Οι αριστεροί ακαδημαϊκοί δάσκαλοι που βρίσκονταν κοντά στο Κομμουνιστικό Κόμμα ή ήταν μέλη του ακολούθησαν τη συμβουλή του Παλμίρο Τολιάτι, ο οποίος προέτρεψε τους καθηγητές συντρόφους του να ορκιστούν: διατηρώντας την έδρα, θα μπορούσαν να ασκήσουν «έργο εξαιρετικά χρήσιμο για το κόμμα και την υπόθεση του αντιφασισμού». Υπακούοντας στον γενικό γραμματέα του κόμματος ορκίστηκαν πανεπιστημιακοί όπως οι Κοντσέτο Μαρκέζι και Πιέρο

Καλαμαντρέι. Ανάλογη ήταν και η προτροπή του Μπενεντέτο Κρότσε, ο οποίος ενθάρρυνε καθηγητές όπως οι Γκουίντο Καλότζερο και Λουίτζι Εϊνάουντι να παραμείνουν στο πανεπιστήμιο, «ώστε να συνεχίσουν να διδάσκουν σύμφωνα με την ιδέα της ελευθερίας» και να μην επιτρέψουν οι έδρες τους να πέσουν «στα χέρια των πιο πρόθυμων να δηλητηριάσουν την ψυχή των φοιτητών», δηλαδή να καταληφθούν από φασίστες καθηγητές. Άλλοι ορκίστηκαν «για το ψωμί της οικογένειας», άλλοι από καιροσκοπισμό, άλλοι επειδή πίστευαν πραγματικά στον φασισμό, άλλοι γιατί ένιωθαν ότι ο όρκος ήταν μία καθαρά τυπική πράξη που δεν επηρέαζε τη διδασκαλία τους.

Όπως ήταν φυσικό όσοι αρνήθηκαν τον όρκο έπρεπε να υποστούν και τις επιπτώσεις της επιλογής τους, οι οποίες κάθε άλλο παρά αμελητέες ήταν: απώλεια της πανεπιστημιακής έδρας, συνοδευόμενη από ελάχιστη σύνταξη, απαγορεύσεις, περιορισμοί, αστυνομική παρακολούθηση, εκφοβισμός, κοινωνική αποδοκιμασία και απομόνωση, χλευασμός.

Από την άλλη δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να σημειώσουμε πως στο εξωτερικό δεν έλειψαν οι –εκ μέρους σημαντικής μερίδας συναδέλφων και γενικότερα διανοούμενων– αντιδράσεις για την απόφαση του φασιστικού καθεστώτος να επιβάλει τον όρκο. Το 1931 ορισμένοι αντιφασίστες διανοούμενοι, μεταξύ των οποίων ο Μάριο Καράρα, η Τζίνα Λομπρόζο και ο Γκουλιέλμο Φερέρο, απεύθυναν μία σχετική έκκληση στη Διεθνή Επιτροπή Πνευματικής Συνεργασίας και στο Διεθνές Ινστιτούτο Πνευματικής Συνεργασίας – αμφότερα δρούσαν στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών. Η έκκληση-αναφορά τέλειωνε ζητώντας από το Ινστιτούτο «να μελετήσει με ποια μέσα θα μπορούσαν να βοηθηθούν οι ιταλοί επιστήμονες, προκειμένου να διαφυλαχτεί η πνευματική τους ελευθερία». Το κείμενο δημοσιεύτηκε στον διεθνή τύπο και μέσα σε λίγους μήνες συγκέντρωσε σχεδόν 1.300 υπογραφές, μεταξύ άλλων εκείνες των φιλόσοφων Μιγκέλ δε Ουναμούντο, Τζον Ντιούι και Μπέρτραντ Ράσελ, του φυσικού Πολ Λανζεβέν και του ψυχολόγου Εντουάρ Κλαπαρέντ. Το αγγλικό εβδομαδιαίο περιοδικό *The Economist* σχολίασε την επιλογή των δώδεκα πανεπιστημιακών να μην ορκιστούν γράφοντας «ότι ο κόσμος θα πρέπει να τους ευγνωμονεί για τον αγώνα τους υπέρ της ελευθερίας και της ακεραιότητας του πνεύματος». Οι *Times* του Λονδίνου σημείωσαν: «Ούτε ένας Ναπολέον ούτε ένας Μουσολίνι μπορούν να επιβάλουν την ομοιομορφία της σκέψης». Ορισμένες εφημερίδες προέβησαν σε έναν παραλληλισμό μεταξύ της πολιτικής κατάστασης στην Ιταλία και εκείνης στη Σοβιετική Ένωση, εξισώνοντας τα δύο καθεστώτα λόγω της επίθεσης που επιχειρούσαν εναντίον της ελευθερίας του λόγου και της διδασκαλίας. Δεν έλειψαν επίσης τα ειρωνικά σχόλια, όπως εκείνο μιας εφημερίδας της ολλανδικής αριστεράς: «Απόλυση διανοούμενων. Φαίνεται ότι στην Ιταλία υπάρχει υπερεπάρκεια καθηγητών». Ο φιλόσοφος Άντζελο Κρέσπι δημοσίευσε σε μία ελβετική εφημερίδα ένα άρθρο στο οποίο εκδήλωνε τη «βαθύτατη αηδία» του για τον Τζιοβάνι Τζεντίλε.

Τον Νοέμβριο του 1931 ο Φραντσέσκο Ρουφίνι έγραψε μία επιστολή στον Άλμπερτ Αϊνστάιν εκφράζοντας την ελπίδα «πως ίσως μία φωνή αλληλεγγύης και διαμαρτυρίας εκ μέρους των πιο επιφανών καθηγητών ξένων πανεπιστημίων θα μπορούσε να αναγκάσει την ιταλική κυβέρνηση να παραιτηθεί από την άκριτη απόφασή της». Ο Αϊνστάιν έγραψε αμέσως στον τότε υπουργό Δικαιοσύνης Αλφρέντο Ρόκο με την παράκληση να «συμβουλέψει τον κύριο Μουσολίνι να μην

επιφυλάξει στο άνθος της ιταλικής διανόησης έναν τέτοιο εξευτελισμό... Όσο διαφορετικές και αν μπορεί να είναι οι πολιτικές πεποιθήσεις μας... αμφότεροι αναγνωρίζουμε και θαυμάζουμε στην ευρωπαϊκή πνευματική ανάπτυξη ανώτερα αγαθά. Αυτά θεμελιώνονται στην ελευθερία της σκέψης και της διδασκαλίας και στην αρχή ότι η αναζήτηση της αλήθειας θα πρέπει να προηγείται κάθε άλλης επιδίωξης... η αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας, αποδεσμευμένη από τα καθημερινά πρακτικά συμφέροντα, θα πρέπει να είναι κάτι ιερό για όλες τις κυβερνήσεις· και είναι προς το ύψιστο συμφέρον όλων οι έντιμοι θεράποντες της αλήθειας να μπορούν να εργάζονται απρόσκοπτα. Αυτό δίχως αμφιβολία είναι και προς το συμφέρον του ιταλικού κράτους και του κύρους του στα μάτια του κόσμου». Στην επιστολή του Αϊνστάιν απάντησε ένας συνεργάτης του Ρόκο, ο οποίος παραδέχτηκε ότι ο όρκος πίστης στο καθεστώς ήταν επιβεβλημένος, αλλά προσπάθησε να καθησυχάσει τον φυσικό, επισημαίνοντάς του ότι ο όρκος δεν προέβλεπε την προσχώρηση σε εκείνη ή την άλλη πολιτική κατεύθυνση, όπως αποδείκνυε και το γεγονός σε περίπου 1.200 καθηγητές μόνο «7 ή 8», κατά τα λεγόμενά του, είχαν εγείρει αντιρρήσεις. Ο Αϊνστάιν σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Εξαιρετική απάντηση στα γερμανικά, αλλά σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μία ηλιθιότητα αντίστοιχη ακαλλιέργητων ανθρώπων» για να προσθέσει: «Ωραίοι καιροί μάς περιμένουν στην Ευρώπη».

Το καθεστώς, βλέποντας την προθυμία της συντριπτικής πλειονότητας των πανεπιστημιακών –η οποία είχε ξεπεράσει τις προσδοκίες των φασιστών εμπνευστών της πρωτοβουλίας– να υπακούσουν και να προχωρήσουν στον όρκο, αγνόησε τις διεθνείς διαμαρτυρίες με μία «ξίπασμένη σιγουριά». Έτσι μία καθεστωτική εφημερίδα έγραψε: «Έντεκα στους 1.225. Ας γελάσουμε!» σχολιάζοντας επίσης, σε μία προσπάθεια να προβληθεί ο αντισημιτισμός του αρθρογράφου, ότι μεταξύ των καθηγητών που είχαν αρνηθεί τον όρκο υπήρχαν τρεις εβραίοι και μάλιστα ένας από δαύτους, «όχι μόνο εβραίος, αλλά και, σαν να μην ήταν αρκετό αυτό, καθηγητής εβραϊκών» – εννοώντας τον Τζιόρτζιο Λέβι Ντέλα Βίντα.

Ο τόσο υψηλός αριθμός των καθηγητών που ορκίστηκαν αποτέλεσε μία αδιαμφισβήτητη νίκη του καθεστώτος η οποία αύξησε και ενίσχυσε το κύρος του στη διεθνή σκακiera. Και πράγματι χρησιμοποιήθηκε έξυπνα από την προπαγάνδα, προκειμένου αποδείξει την τεράστια συναίνεση και την αποδοχή που απολάμβανε το φασιστικό καθεστώς: όλοι ήταν πρόθυμοι να το υπηρετήσουν. Για τον Γκαετάνο Σαλβέμινι, το γεγονός ότι σχεδόν η ολότητα των καθηγητών δέχτηκε να ορκιστεί «αποτελέσε μία ηθική πανωλεθρία για εμάς τους αντιφασίστες που ζούσαμε στο εξωτερικό». Και ο Μπορτζέζε έκρινε με πολύ αρνητικούς όρους τις ηθικές επιπτώσεις που είχε για την ιταλική διανόηση η αποδοχή του όρκου: για τον ίδιο, μέσα σε ελάχιστους μήνες σχεδόν όλοι οι καθηγητές πανεπιστημίου της Ιταλίας βρίσκονταν, ψυχή τε και σώματι, στο έλεος του Μουσολίνι, ενός δημοδιδάσκου, και «έτσι όλα τα οχυρά της ιταλικής κουλτούρας είχαν κυριολεκτικά ισοπεδωθεί, γιατί μόνο οχυρά δεν ήταν».

Όσον αφορά εκείνους που αρνήθηκαν οι απόψεις των μελετητών και των ιστορικών ουσιαστικά συγκλίνουν, και είναι ομόφωνη η θετική αποτίμηση της στάσης τους. Το 1965 ο συγγραφέας Ινιάτσιο

Σιλόνε πρότεινε να σκαλιστούν στη μεγάλη αίθουσα κάθε ιταλικού πανεπιστημίου τα ονόματα όσων απέρριψαν τον όρκο, παρατηρώντας ότι ο γλίσχρος αριθμός των τελευταίων ήταν δείκτης της ζοφερής μοίρας που επιφυλάσσει κάθε δικτατορία στους διανοούμενους. Ο Σιλόνε έγραψε ότι οφείλουμε «να εκπαιδεύουμε τους νέους να απεχθάνονται και να εναντιώνονται σε κάθε τυραννική εξουσία, όποιο και αν είναι το χρώμα της, όποια και αν είναι η ιδεολογία της, όποια και αν είναι η κοινωνική βάση της». Το 1975 ο φιλόσοφος του δικαίου Ουμπέρτο Τσερόνι πρότεινε να διαβάζονται φωναχτά τα ονόματά τους στην αρχή κάθε μαθήματος σε όλα τα ιταλικά πανεπιστήμια, προσθέτοντας σκωπτικά: «άλλωστε θα αρκούν μερικά δευτερόλεπτα». Πριν κάποια χρόνια ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Πιερλουίτζι Μπατίστα είχε ζητήσει από τη δήμαρχο της Ρώμης Βιρτζίνια Ράτζι να τους αφιερώσει μία οδό, μία πλατεία, έναν χώρο. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως μερικοί διανοούμενοι ένιωσαν πολύ έντονη την ανάγκη να τιμηθεί με κάποιο τρόπο η τόλμη εκείνων των ελάχιστων πνευμάτων, ώστε τα ονόματά τους να μη θαφτούν στη σκόνη του χρόνου και να μην ξεχαστούν, όπως εντούτοις συνέβη για μεγάλο διάστημα· αν και θα έπρεπε να είχε γίνει ακριβώς το αντίθετο. Επομένως γεννάται το ερώτημα: γιατί η λήθη; Ίσως γιατί, τιμώντας το θάρρος τόσων λίγων, θα τονίζονταν με τον πλέον έντονο τρόπο και θα αναδεικνύονταν ακόμη περισσότερο η δειλία, ο καιροσκοπισμός και η λιποψυχία των πολλών.

*Ο τίτλος του άρθρου «Θα προτιμούσα να μην...» παραπέμπει τόσο στη νουβέλα του Herman Melville, *Bartleby, the Scrivener. A Story of Wall Street*, όπου και η περίφημη φράση «Θα προτιμούσα να μην το κάνω» («I would prefer not to») όσο και στο έργο του Giorgio Boatti, *Preferirei di no. Le storie dei dodici professori che si opposero a Mussolini*, Einaudi, 2001, το οποίο πραγματεύεται διεξοδικά τις προσωπικές διαδρομές των δώδεκα πανεπιστημιακών που μας απασχολούν στο παρόν κείμενο. Το βιβλίο του Boatti, όπως και εκείνο του Helmut Goetz, *Il giuramento rifiutato. I docenti universitari e il regime fascista*, La Nuova Italia, 2000, συνιστούν πολύτιμες πηγές για όποιον θα επιθυμούσε να εμβαθύνει περαιτέρω σε αυτήν τη σελίδα της σύγχρονης ιταλικής ιστορίας.